

Antoni Wrzosek

Niektóre zagadnienia ludnościowe Czechosłowacji

Zaludnienie Czechosłowacji według szacunku na koniec 1959 roku wynosiło 13607 tysięcy osób, z tego 9637 tysięcy na ziemiach czeskich, 3969 tysięcy na Słowacji. Odpowiadało to średniej gęstości zaludnienia 106 osób na km². Interesujące jednak byłoby bliższe przyjrzenie się, jak przedstawia się ewolucja zaludnienia kraju w ciągu ostatniego stulecia, dla którego można dysponować względnie ścisłymi materiałami. Czechosłowackie roczniki statystyczne z ostatnich lat, opierając się na szacunku dla roku 1848 i na późniejszych spisach ludności przeliczonych dla obecnego obszaru państwa dają w tym zakresie bogaty materiał cyfrowy. Na podstawie tego materiału można stwierdzić, że w okresie lat 1848—1950 zaludnienie Czechosłowacji zwiększyło się prawie dokładnie o jedną trzecią: z 9177 tysięcy na 12338 tysięcy. Do roku 1930 (ściślej zaś do roku 1937) następował stały przyrost, zaś lata drugiej wojny światowej i bezpośrednio po niej następujące spowodowały ubytek związany ze zwiększoną śmiertelnością, zmniejszeniem cyfry urodzeń oraz z licznymi dobrowolnymi i przymusowymi migracjami ludności. Ubytek ten dotyczy głównie ziem czeskich, których zaludnienie w 1950 roku było nawet niższe niż w roku 1900. Na Słowacji stagnacja, a nawet lekki ubytek ludności zaznaczył się tylko w okresie lat 1869—1880, później zaś można zaobserwować stały przyrost. Wskutek tego o ile w 1930 r. ludność Słowacji stanowiła tylko 23,7% ogółu zaludnienia państwa, to w r. 1950 udział jej doszedł do 28,8%.

Nieco dokładniej można śledzić ewolucję zaludnienia na obszarze poszczególnych krajów w okresach między następującymi po sobie spisami ludności od r. 1869 do lat ostatnich.

Tak więc lata 1869—1880 charakteryzują się we wszystkich bez wyjątku krajach czeskich (najstabiliej w igławskim) przyrostem ludności, natomiast na Słowacji aż cztery z dzisiejszych sześciu krajów, a to bystrzycki, żyliński, koszycki i preszowski wykazały w tym czasie spadek zaludnienia. Był to okres silnego rozwoju kapitalizmu i uprzemysłowienia na ziemiach czeskich, zaś na terenach Słowacji zaznaczał się wzrost nędzy w związku ze stagnacją w rolnictwie i przemyśle, z upadkiem górnictwa i wzrastającą dyskryminacją ludności słowackiej przez nacjonalistów madziarskich.

Dekada 1880—1890 daje nieco inny obraz: na ziemiach czeskich można zaobserwować dalszy przyrost ludności (najsilniejszy w krajach usteckim, praskim, brneńskim i ostrawskim), z wyjątkiem kraju czesko-budziejowickiego, z którego następował silny odpływ ludności do pobliskich, atrakcyjnych ekonomicznie rejonów Austrii (Linz, Wiedeń). Kraje pardubicki i igławski w tym okresie prawie stagnują. Na Słowacji zaznacza się już pewien przyrost, z wyjątkiem kraju koszyckiego, w którym dalszy spadek zaludnienia jest związany z upadkiem górnictwa i przemysłu w miastach Spisza.

Okres 1890—1900 obejmujący lata dobrej koniunktury w cesarstwie wykazuje na całym terenie przyrost ludności. Przyrost utrzymuje się wszędzie także w następnej dekadzie 1900—1910 z tym, że w krajach pardubickim i igławskim oraz na Słowacji w koszyckim i preszowskim jest on bardzo słaby.

Lata 1910—1921 to okres obejmujący pierwszą wojnę światową i doniosłe zmiany polityczne, przede wszystkim rozpad Austro-Węgier i powstanie niepodległej Czechosłowacji. Okres ten zaznaczył się poważnymi zmianami ludnościowymi. Pewna część przedstawicieli dawniej uprzywilejowanych narodowości — Niemców i Węgrów — odpłynęła poza granice nowego państwa, wśród ludności czeskiej i słowackiej nastąpiły znaczne przesunięcia. Ostatecznym wynikiem tego okresu są znaczne przyrosty ludności w krajach przeważnie czeskich i czysto czeskich, zaś wyraźny ubytek ludności w krajach zamieszkałych w znacznym odsetku przez Niemców, szczególnie w budziejowickim, libereckim i hradeckim, ale też w karłowarskim, igławskim i ołomunieckim. Na Słowacji pewne ubytki nastąpiły w kraju bystrzyckim i preszowskim.

Okres lat 1921—1930 charakteryzuje się stabilizacją warunków w nowym układzie granic. Można w tym okresie stwierdzić prawie powszechny przyrost ludności. Dość wyraźne ubytki wystąpiły tylko w dwóch krajach: budziejowickim i igławskim, skąd trwał w dalszym ciągu odpływ ludności niemieckiej do Austrii.

Na przestrzeni lat 1930—1946 nastąpiły znowu olbrzymie zmiany obejmujące rozpad i aneksję Czechosłowacji przez hitlerowskie Niemcy, lata drugiej wojny światowej i pierwsze doniosłe zmiany po wyzwoleniu. Następowyły w tym czasie wielokrotne i ogromne rozmiarami wędrówki ludności, zakończone repatriacją znacznej większości Niemców na zachód oraz pierwszymi etapami osiedlania opustoszałych terenów przez ludność czechosłowacką. Na całym obszarze ziem czeskich w tym okresie przyrost ludności wykazało tylko miasto Praga oraz kraj gottwaldowski, wszystkie inne kraje notują ubytek ludności, niekiedy bardzo poważny. W szczególności kraj karłowarski wykazuje ubytek w wysokości 50% zaludnienia z roku 1930, kraj liberecki około 35% ubytku. Na Słowacji zmiany były nieco mniejsze i nieznaczne ubytki zaznaczyły się tylko w kraju bystrzyckim i koszyckim (zniszczenia związane z powstaniem słowackim, repatriacja Węgrów), pozostałe kraje wykazują przyrost ludności. W latach 1947—1957 zaznacza się już w całym państwie przyrost ludności.

Jeżeli wziąć w rachubę zmiany zaludnienia na przestrzeni całego okresu od 1869—1957 roku, to obszarami państwa, które wykazały stały wzrost zaludnienia w ciągu całego rozpatrywanego okresu były jedynie miasto Praga i kraj gottwaldowski na ziemiach czeskich oraz miasto Bratysława i kraje bratysławski i nitrzański na Słowacji. W pozostałych obszarach występowały co najmniej w niektórych okresach międzypisowych ubytki ludności. Przeważnie jednak w ogólnym wyniku dało to zwiększenie zaludnienia w r. 1957

w stosunku do roku 1869. W kraju ostrawskim np. wzrost ten był blisko dwukrotny. Jest jednakże aż sześć takich krajów i to wszystkie na ziemiach czeskich, które wykazują ogólny ujemny bilans ruchu zaludnienia za okres 1869—1957. Krajami tymi są: budziejowicki, pilzneński, karłowarski, liberecki, hradecki, oraz igławski. A zatem na terenie zachodnich, południowych i północno-wschodnich Czech nastąpiło w tym okresie zjawisko wyludnienia. Kierunki przesunięć ludności można ogólnie określić tak, że następował proces koncentracji ludności w większych okręgach przemysłowych zwłaszcza w ostrawskim i północno-czeskim oraz w wielkich miastach, jak Praga i Brno. Natomiast wyludniły się obszary przeważnie wiejskie, rolniczo-leśne, położone z dala od dużych miast i ośrodków przemysłowych. Na Słowacji proces miał nieco odmienny charakter: tam poza Bratysławą nie tworzyły się długo żadne większe skupienia przemysłu, a mimo to przeważnie rolnicza Słowacja wykazywała jako całość stały przyrost zaludnienia. Ubytki były tu związane nie z obszarami czysto rolniczymi jak na ziemiach czeskich, ale właśnie z obszarami dawnego podupadającego przemysłu i górnictwa, z obszarami dezurbanizacji, której najlepszy przykład dawał dolny Spisz (obszar dorzecza górnego Hornadu).

Zmiany w liczbie ludności o których mówiliśmy wyżej zależą jak wiadomo od tego, jak kształtuje się bilans elementów ruchu ludności (urodzeń i zgonów) oraz bilans wędrowek. Rozpatrzmy obecnie pokrótce elementy ruchu ludności za okres od 1920—1957 r.

Stopa urodzeń wahała się w tym czasie w Czechosłowacji w granicach od 16,3‰ w r. 1937 do 28,6‰ w r. 1921. W latach przedwojennych zaznaczała się ogólna tendencja stałego spadku liczby urodzeń, po wojnie wystąpiło ponownie maksimum w r. 1947 wynoszące 24,2‰, a następnie zaznaczała się lekka tendencja zniżkowa wyrażająca się cyfrą 18,9‰ w r. 1957.

Najwyższy wskaźnik zgonów — 18,3‰ zanotowano bezpośrednio po pierwszej wojnie światowej w r. 1920, najniższy wystąpił w latach 1955—1956 wynosząc 9,6‰. W latach przedwojennych zaznaczał się stały powolny spadek wskaźnika zgonów (do 13,1‰ w 1937 r.), po drugiej wojnie światowej wystąpił zrazu bardzo wysoki wskaźnik 17,8‰ w r. 1945. Obniżając się w następnych latach naprzód bardzo szybko (w r. 1947 już tylko 12,1‰), później zaś powoli, ale systematycznie. Należy podkreślić, że teraz Czechosłowacja należy do krajów o najniższych wskaźnikach śmiertelności (w 1955 roku zajmowała w Europie czwarte miejsce po Holandii, Norwegii i Finlandii).

W następstwie kształtowania się stopy urodzeń i zgonów, wskaźnik przyrostu naturalnego był w okresie przedwojennym najwyższy w r. 1923 wynosząc 11,7‰. W następnych latach spadek urodzeń był szybszy niż spadek zgonów, czego wynikiem był spadek przyrostu naturalnego, szczególnie wyraźny w latach 1930—1937. Obniżył się on wówczas z 7,9‰ w r. 1930 na 3,2‰ w r. 1937. Bardzo niski bezpośrednio po wojnie (1,7‰ w r. 1945), wzrósł wskaźnik przyrostu naturalnego do 12,1‰ w r. 1947, by w ostatnich latach bardzo wolno się obniżać i osiągnąć 8,9‰ w r. 1957. Jest to jednak ciągle przyrost naturalny blisko trzykrotnie wyższy niż bezpośrednio przed wojną.

Kraje czeskie odznaczają się stale niższymi od przeciętnej dla ĆSRS cyframi urodzeń, których najwyższa wartość przed wojną wynosiła 25,7‰ po wojnie 23,6‰ w r. 1947, a ostatnio spadła na 16,3‰ w r. 1957. Również wskaźnik zgonów był tu do niedawna niższy od przeciętnej, ale począwszy od r. 1951 ustępuje już nieco wskaźnikowi Słowacji, co jest niewątpliwie oznaką starzenia się społeczeństwa czeskiego. W 1957 r. wynosił on 10,4‰. Przyrost naturalny jest wskutek tego w krajach czeskich niższy od przecięt-

nej dla całego państwa. Przed wojną najwyższą wartość 9,7‰ osiągnął on w r. 1923 spadając później aż do 1,5‰ w r. 1937. Po wojnie wykazywał maksimum 11,6‰ w r. 1947, obniżając się później stopniowo do 5,9‰ w r. 1957.

Słowacja różni się od przeciętnej przede wszystkim znacznie wyższą stopą urodzeń. Wykazywała ona najwyższą wartość 38,2‰ w r. 1921, a następnie opadała tylko do 22,6‰ w r. 1937. W okresie powojennym słowacka stopa urodzeń wykazuje tendencje utrzymywania się na wysokim poziomie: w r. 1957 wynosiła 25,3‰, przewyższając czeską blisko o 10,0‰. Wysoka dawniej śmiertelność spadła na Słowacji z 21,1‰ w r. 1921, do 13,8‰ w r. 1936, a w latach powojennych wykazała dalszą wyraźną tendencję zniżkową, spadając od roku 1951 poniżej poziomu krajów czeskich i osiągając w r. 1957 jeden z najniższych na świecie wskaźników 9,3‰. Przyczyną tego jest korzystniejszy niż w Czechach skład wiekowy ludności, odznaczający się wyższym udziałem roczników młodych. Wskutek tego również i przyrost naturalny jest na Słowacji stale znacznie wyższy, niż na ziemiach czeskich. Wykazując przed wojną maksimum w r. 1923, spadał on szczególnie w latach 1930—1937, aż do 8,6‰, ale po wojnie szybko wzrastał aż do r. 1950 i od tego czasu utrzymuje się na dość wysokim poziomie 16,0‰ w r. 1957.

Jeśli idzie o przekrój terytorialny przyrostu naturalnego w ostatnim czasie, to w r. 1957 najniższy, bo ujemny przyrost naturalny wykazało na ziemiach czeskich miasto Praha — 0,1‰, najwyższy i wyjątkowy na tym terenie miał kraj karlowarski 16,0‰, co się tłumaczy wysokim udziałem nowych osadników na tym terenie, którzy byli przeważnie ludźmi młodymi. Pozostałe kraje czeskie wykazywały przyrost naturalny od 1,3‰ w kraju praskim do 9,7‰ w kraju gottwaldowskim. Na Słowacji najniższy przyrost był w kraju bańskobystrzyckim 11,7‰, najwyższy w preszowskim wynosił 21,5‰.

Polepszanie się warunków bytu ludności, postęp higieny i opieki lekarskiej odzwierciedla się nie tylko w spadku stopy śmiertelności, ale też w średnim trwaniu życia. W całej Czechosłowacji przeciętny wiek, jakiego dożywały żywo urodzone dzieci podniósł się w okresie od r. 1929 do 1956 r. dla mężczyzn z 51,9 lat do 66,6 lat, dla kobiet zaś z 55,2 lat do 71,6 lat.

Faktyczne zmiany w stanie i rozmieszczeniu zaludnienia zależne są nie tylko od przyrostu naturalnego, ale również od kierunków i nasilenia wędrówek. W Czechosłowacji w latach ostatnich główne znaczenie mają wędrówki wewnętrzne, ponieważ od czasu zakończenia akcji repatriacyjnej ludności niemieckiej i węgierskiej, wędrówki zagraniczne utrzymują się na bardzo niskim poziomie.

Bilans wędrówek wewnętrznych w okresie lat 1950—1955 można scharakteryzować w sposób następujący. W ogólnym rozliczeniu między ziemią czeską a Słowacją bilans ten jest ujemny dla Słowacji, wyrażając się stratą migracyjną Słowacji w wysokości ponad 61 tysiące osób. Wskutek takiego kierunku migracji, liczba Słowaków mieszkających na ziemiach czeskich stopniowo się powiększa.

W skali poszczególnych krajów bilans wędrówek kształtuje się bardzo różnorodnie. W obu częściach państwa można wyróżnić grupy krajów o dodatnim i inne o ujemnym bilansie migracyjnym. Na ziemiach czeskich krajami o dodatnim bilansie migracyjnym były miasto Praha oraz kraje praski, budziejowicki, pilzneński, pardubicki, olomoucki i ostrawski, przy czym w tym ostatnim zysk migracyjny był największy, wyrażając się w okresie rozpatrywanych 6 lat cyfrą ponad 44 tysiące osób. Pokażny zysk migracyjny miał też kraj praski (18 tysięcy) i miasto Praha (17 tys. osób). Na Słowacji wysoce dodatni bilans migracyjny wykazało tylko miasto Bratysława (ponad 27 ty-

sięcy osób), słabą nadwyżkę nieco ponad 2 tysiące osób miał też kraj ko-
szycki. Wszystkie pozostałe kraje charakteryzują się stratami migracyjnymi.
Na ziemiach czeskich najwyższe straty migracyjne wykazały kolejno kraje
karlowarski, igławski, brneński i liberecki (od 8 do 6 tysięcy osób), niewiel-
kie straty miał kraj gottwaldowski, ustecki, hradecki. Na Słowacji straty
migracyjne są znacznie wyższe, przekraczając w krajach bystrzyckim i ży-
lińskim po 9 tysięcy, w bratysławskim 10 tysięcy, osiągając w kraju ni-
trzańskim 23 tysiące i kulminując w kraju preszowskim cyfrą blisko 40 tys.
osób.

O ile na Słowacji z jej wysokim przyrostem naturalnym straty migra-
cyjne są zjawiskiem zupełnie zrozumiałym, ponieważ przyczyniają się do
przesuwania nadwyżek sił roboczych na tereny wykazujące ich brak, to nie-
pokojącym zjawiskiem są straty migracyjne w niedawno zasiedlonych kra-
jach karlowarskim, igławskim i libereckim. Wydaje się, że to zjawisko
wymaga energicznego przeciwdziałania, ponieważ na dłuższą metę opóźniło-
by rozwój gospodarczy tych terenów i dawałoby do rąk materiał dla wrogiej
propagandy.

Migracje zagraniczne były w latach 1950—1957 bardzo słabe. W całym
tym okresie przybyło do ČSRS spoza granic 13897 osób, wyjechało za granicę
12709 osób, z czego wynika słabe saldo dodatnie w wysokości 1188 osób.
Państwa, z których ludność napływała układają się w kolejności następują-
co: Węgry, ZSRR, Polska, Bułgaria, i Niemcy. Wśród państw do których
ludność wyjeżdżała wysuwają się zdecydowanie na czoło Niemcy, następnie
idą Bułgaria, Węgry, Austria, Grecja i Związek Radziecki.

LITERATURA

- [1] Blažek M. *Hospodářský zeměpis Československa*, Praha 1958.
- [2] Bromek K., *Czechosłowacja*, „Poznaj Świat” z. 3. Kraków 1948.
- [3] George P., *La Tchecoslovaquie*, Paryż 1954 [w:] *L'Europe Centrale* tom II.
- [4] *Hospodářské poměry Československa*. Praca zbiorowa pod red. M. Blažka,
Praha 1958.
- [5] Majergojz, J. M. *Czechosłowakija*, Moskwa 1954.
- [6] *Statistická ročenka republiky Československé*, Praha 1957—1960.
- [7] Wrzosek A., *Czechosłowacja*, Warszawa 1960.

Содержание

Некоторые проблемы населения Чехословакии

Темой работы является эволюция населения Чехословакии в течение по-
следнего столетия. Анализ охватывает периоды между отдельными переписями
населения отдельно для чешских и словацких территорий.

На протяжении 1848—1950 г. г. население Чехословакии возросло на одну
треть — с 9177 тыс. до 12338 тыс. человек. До 1937 г. наблюдался постоянный
прирост населения. Период второй мировой войны и первые послевоенные годы
характеризуются убылью населения, объясняющейся повышением смертности,
понижением рождаемости и многочисленными миграциями.

Изменения в количестве народонаселения тесно связаны с балансом рождаемости, смертности, и постоянного переселения. Показатель естественного прироста, определяющийся как следствие нормы рождаемости и смертности, уменьшается с 11,7% в период после 1923 г. до 3,2% в 1937 г. В послевоенные годы естественный прирост возрастает по сравнению с последними предвоенными годами в три раза. Фактические изменения в населённости зависят также от степени активности процесса переселения. В ЧСР принципиальную роль играет переселение внутри страны. Баланс этого процесса в 1950—1955 г.г. был отрицательным для Словакии и положительным для большинства чешских территорий.

Summary

Some Population Problems in Czechoslovakia

The object of the study is the evolutions of the Czechoslovakia population in the course of the last century. The analysis of that problem has been carried out for separate periods within the bounds of the Czech and the Slovakian regions.

Changes of the population numbers remain in strict connection with the balance of the elements of population movement (births and deaths) and also of migration processes.